

ԵՌՈՏԱՆԻ ԵՎ ՔԱՌՈՏԱՆԻ ՏԱԿԴԻՐ-ՁՈՂԱՍԵՂԱՆՆԵՐ ՄԵԾ ՄԵՊԱՍԱՐԻ Ց

Մեծ Սեպասարից հայտնաբերված կուրարաքայան մշակույթի ծիսական խեցեղենի մեջ կան դեղնավուն, մանրահատիկ, երբեմն նաև քիչ ավազախառն, լավ հունցված և լավ թրծված կավից, եռոտանի կամ քառոտանի, սեղանաձև իրերի բեկորներ, որոնց երեսը հարթ է, անկյունները սուր (տախտ. I, նկ. 1-3, տախտ. II, նկ. 3, 9) կամ քիչ կլորացող (տախտ. II, նկ. 1, 2, 4-8): Կան շրթերիզը քիչ բարձր (տախտ. II, նկ. 2, 5, 7, 8), երբեմն էլ ակոսով ընդգծված երեսով ձևեր (տախտ. II, նկ. 7, 8): Սեղանի երեսի եզրերից սկսվում և աստիճանական թեքությամբ իջնում են իրանի հետ միաձուլվ, կորությամբ դեպի դուրս հակված, խոյի երկարավուն գլուխ հիշեցնող ոտքերը (տախտակ II, նկ. 1, 4, 5, 9): Գտածոների մեջ կա նաև ուղիղ ոտքերով տարբերակ (տախտակ II, նկ. 2): Սեղանաձև իրերի երեսներն ունեն 2-3սմ հաստություն, ոտքերի բարձրությունը 8սմ-14սմ է: Քննարկվող իրերի տարբերությունները եռանկյուն կամ քառակուսի ձևերի և կտրվածքում դրանց շրջանաձև, ձվաձև կամ քառակուսի ոտքերի քանակի (երեք կամ չորս) միջև է: Կախված ոտքի բարձրությունից և երեսի չափերից՝ տարբեր են նաև ոտքերի և երեսի միացումով ձևավորված կամարի կորությունն ու բարձրությունը:

Կրակի (մեկը նաև կարմիր ներկի) հետքերով այսպիսի իրերի բեկորներ հայտնաբերվել են ինչպես պաշտամունքային կառույցում՝ ուղղահայաց դիրքով կանգնած քառակուսի կորողի մոտ, պայտաձև, խոյազուլիս պատվանդանների, անոթաձև օջախ-կրակարանի, նախշազարդ և անզարդ, ծիսական ամբողջական և բեկորային տարատեսակ անոթների ու նվիրաբերված-գոհաբերված այլ կյուրերի հետ (in situ), այնպես էլ պեղավայրի տարբեր հատվածներում:

Կուրարաքայան մշակույթի հուշարձաններից քառանիստ կամ եռանիստ հատած բուրգի ձև ունեցող այսօրինակ իրեր հայտնաբերվել են Շրեշ բլուրում¹, Մոխրաբլուրում², Աղթամիրում³, Հառիճում⁴, Ագարակում⁵: Հայտնի են նաև Դվինից, Շենգավիթից, Քյուլ-թափայից⁶, Այրումից⁷, Արևիկից⁸ Գառնիից⁹, Քեթիից¹⁰, Շիրակավանից¹¹:

¹ Խանգաղյան Է., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Եր., 1967, էջ 67, աղ. XV/III: Э. Ханжяня. Раннебронзовое поселение близ с. Ареник. СА. 1969. N 4. рис. 10.

² Թումանյան Գ., Ագարակ I, Վաղբոլոնգիդարյան բնակավայրը (2001-2008թթ.), Եր., 2012, էջ 52:

³ Խանգաղյան Է., Գառնի IV, 1949-1966 պեղումների արդյունքները, Եր., 1969, էջ 70:

⁴ Ханжяня Т. Древняя культура Ширани. Ер., 1975. стр. 72-73, рис. 33.

⁵ Թումանյան Գ., Ագարակի հնավայրի I տեղամասի 2002թ. պեղումները, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Եր., 2005, էջ 52, տախտ. XIV/5:

⁶ Խանգաղյան Է., 1967, նշվ. աղ. էջ 67, աղ. XV/III:

⁷ Есаян С. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении, Ер., 1976, стр. 33, табл. 19.

⁸ Ханжяня Э. Раннебронзовое поселение близ с. Ареник. Советская Археология, 1969, N 4. рис. 9/1.

Միայն Հայկական լեռնաշխարհին հատուկ նման իրերը հայտնի են «*ճռտանի պատվանդաններ*»¹² կամ «*տակդիրներ*» անուններով¹³։ Ըստ Է. Խանգաղյանի՝ «երանց վրա կամ կավամաններ են դրվել, կամ էլ պաշտամունքային նշանակություն ունեցող որևէ իր, արձանիկներ և այլն»¹⁴՝ միաժամանակ չբացատրելով նաև դրանց կենցաղային բնույթը¹⁵։ Իրերը կարող են լինել վաղբրոնզիդարյան խեցեղենին բնորոշ զարդանախշմամբ (Շրեշ բլուր, Արեխի, Քեթի, Շիրակավան և այլն) կամ անզարդ, ինչպես Մեծ Սեպասարի տարբերակները։

Վաղբրոնզիդարյան մշակույթի ուշ փուլում իրերն այլևս փայլեցված չեն, կոպիտ են, կավի մեջ խառնուրդներ կան, որոշակի փոփոխություն կա նաև ձևում, իսկ Հատիճի, Շենգավիթի և Աղթամարի օրինակները ցույց են տալիս, որ տեղի է ունենում որոշ պարզեցում՝ դառնալով իրերն այդ փուլին դասելու բնութագրական և տարբերակիչ հատկանիշ¹⁶։

Մեծ Սեպասարի գտածոները կրկնում են Հայկական լեռնաշխարհի համանման նյութերի ձևերը, նկատելի են նաև փոքր տարբերություններ ուղքերի և երեսի ձևավորման մեջ, որ կարելի է դիտել որպես լուրջ առանձնահատկություն։ Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններից հայտնի համանման գտածոների ձևերի համադրմամբ, ինչպես նաև քննարկվող իրերի հետ հայտնաբերված հստակ թվագրվող մյուս նյութերով, եռոտանի և քառոտանի սեղանաձև իրերը թվագրվում են կուրարաքսյան մշակույթի ուշ փուլով։

Ինչպես արդեն նշել ենք, քննարկվող իրերի բեկորներ նախնական դիրքով գտնվել են նաև պաշտամունքային կառույցում, կրակի մնացորդների հետ, այսինքն՝ անմիջականորեն կապված են կրակի (=օջախի) հետ և ակնհայտորեն ծիսական գործառույթ ունեն, հետևաբար նույնպես կարևոր է նաև վերջիններին ծիսական բովանդակության բացահայտումը։

Հոգևոր մշակույթին առնչվող հնագիտական նյութը խոստն է դառնում ինչպես գրավոր աղբյուրներում պահպանված վկայությունների, այնպես էլ հավատալիքների, սովորույթների և ծեսերի համադրումներով։ Վերջինս, լինելով անհրաժեշտ, նաև բարդ է, քանի որ ծիսական իրերից յուրաքանչյուրը հաճախ ունի իմաստաբանական մի շարք կապերի հանգեցնող բազմաթիվ հատկանիշներ։

¹² Խանգաղյան Է., 1969, նշվ. աշխ., էջ 70, աղ. XX ստորինը։

¹³ Петросян Л. Раскопки памятников Кеті и Воскеяски (III-I тыс. до н. э.), Ер., 1989, стр. 44, табл. 34/4; Badalyan R., Avetisyan P. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I, Mt. Aragats and its Surrounding Region// BAR International Series 1697, 2007, p. 161, pl. IV/17.

¹⁴ Թորոսյան Ռ., Ննիկյան Օ. Ս., Պետրոսյան Լ. Ա., Հին Շիրակավան (1977-1891թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., 2002, էջ 14, աղ. II, 7-11: Badalyan R. S., Avetisyan P. S. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I, Mt. Aragats and its Surrounding Region// BAR International Series 1697, 2007, p. 229, pl. II/30.

¹⁵ Խանգաղյան Է., 1967, նշվ. աշխ., էջ 67։

¹⁶ Թումանյան Բ., 2012, նշվ. աշխ., էջ 52։

¹⁷ Խանգաղյան Է., 1967, նշվ. աշխ., էջ 67-68։

¹⁸ Ханзаян Э., 1969, նշվ. աշխ., էջ 168։

¹⁹ Хачатрян Т., նշվ. աշխ., էջ 73։

Այդուհանդերձ, նման մոտեցումն ուղղակի անհրաժեշտ է, որ ուսումնասիրությունը չլինի իրերի սոսկ ձևի, որակի, չափերի և գուգահեռների փաստում:

Խեթական գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ ծիսական որևէ կառույցում գոհաբերություն կատարելիս գահ մատուցվում էր ոչ միայն աստվածություններին, այլ նաև ծիսական նշանակալից, հաճախ աստվածացված օբյեկտներին. գահին, պատվանդանին, որի վրա կանգնեցված էր աստծու արձանը, օջախին (=գոհասեղանին), պատմուհանին, փայտյա ստղակին¹⁷: Ըստ նույն աղբյուրների վկայությունների՝ կրակի հետ անմիջականորեն կապված օջախներն աստվածացվում էին, նրանց նաև գահ էին մատուցում¹⁸: Հետևաբար, ենթադրելի է, որ օջախների հետ կապված իրերը, այդ թվում նաև քննարկման առարկա նյութերը, ծիսական և պաշտամունքային որոշակի գործառույթ են ունեցել, և իրերի ձևերի վերը նշված բոլոր մանրամասները ծիսականորեն իմաստավորված են եղել:

Քննարկվող իրերը համադրելի են խեթական աղբյուրներում հիշատակվող սեղաններին: Խեթական ծիսական տեքստերում հաճախ են հիշատակվում գոհաբերությունը դնելու համար տեղադրվող հատուկ սեղանների մասին: Այսպես, խեթական թագավորի և թագուհու մասնակցությամբ ծեսերում օգտագործում էին երկու սեղան, մեկը՝ թագուհու, մյուսը՝ թագավորի համար¹⁹: Մի քանի ծեսերում շեշտվում է նաև յուրաքանչյուր աստվածության համար տեղադրվող առանձին սեղանի (օրինակ՝ Հաթիի պահապան աստվածուհու համար) մասին: Ծիսական սեղանները ոչ միայն կարող էին լինել մի քանիսը և կոչվել գոհ մատուցողի անունով, այլ նաև հաճախ սեղան էին տեղադրում և՛ թագավորի, և՛ թագուհու, իսկ մի ծեսում խմսվում է թագավորի, թագուհու, թագաժառանգների ու ճանաչված մարդկանց համար դրված աստվածություններին նվիրված ծիսական տասնութ սեղանների մասին, ընդ որում գոհաբերվելիք հացերի և աստվածությունների թիվը նույնն է²⁰: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր աստվածության համար դրվում էր առանձին հաց: Նույն սեղանին կարող էին դրվել մի քանի աստվածությունների համար նվիրաբերումներ, ինչպես ամսվան նվիրված խեթական տոնին էր, երբ պատրաստվում էր տասներեք հացիկներով և լուսնակերպ մի հացով սեղան²¹:

Այսինքն՝ եռոտանի կամ քառոտանի իրերը տակդիր-գոհասեղաններ են, որոնք օգտագործվել են նվիրաբերվող-գոհաբերվող սնունդը կամ առարկան դնելու համար և չեն հակառակ իրերին տրված վերը բերված բնութագրումներին:

Խեթական ծիսակարգում թագավորը, մոտենալով սեղանին, մանրում էր հացերը՝ դնելով դրանց կեսը սեղանի մի, մյուսը՝ հակառակ կողմում²²: Սեղանի տարբեր կողմերում դնելը ենթադրում է, որ արարողությունը կատարվել է՝ առա-

¹⁷ Ардзинба В. Ритуалы и мифы Древней Анатолии, Москва, 1982, стр. 66.

¹⁸ Шантанишвили Н. Происхождение и функции очажных подставок куро-аракской культуры. Археология, этнология и фольклористика Кавказа (материалы международной конференции). Первостепенный святой Эчмиадзин, 2003, стр. 58-59.

¹⁹ Ардзинба В., նշվ. աշխ., էջ 140:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 66, 116:

²¹ Նույն տեղում, էջ 66:

²² Նույնը:

Միայն Հայկական լեռնաշխարհին հատուկ նման իրերը հայտնի են «*ճռտանի պատվանդաններ*»¹² կամ «*տակդիրներ*» անուններով¹³։ Ըստ Է. Խանգաղյանի՝ «նրանց վրա կա մ կավամաններ են դրվել, կա մ էլ պաշտամունքային նշանակություն ունեցող որևէ իր, արձանիկներ և այլն»¹⁴։ Միաժամանակ չբացատրելով նաև դրանց կենցաղային բնույթը¹⁵։ Իրերը կարող են լինել վաղբրոնզիդարյան խեցեղենին բնորոշ զարդանախշամբ (Շրեշ բլուր, Արևիկ, Քեթի, Շիրակավան և այլն) կամ անզարդ, ինչպես Մեծ Մեպասարի տարբերակները։

Վաղբրոնզիդարյան մշակույթի ուշ փուլում իրերն այլևս փայլեցված չեն, կոպիտ են, կավի մեջ խառնուրդներ կան, որոշակի փոփոխություն կա նաև ձևում, իսկ Հառիճի, Շենգավիթի և Աղթամիթի օրինակները ցույց են տալիս, որ տեղի է ունենում որոշ պարզեցում՝ դառնալով իրերն այդ փուլին դասելու բնութագրական և տարբերակիչ հատկանիշ¹⁶։

Մեծ Մեպասարի գտածոները կրկնում են Հայկական լեռնաշխարհի համանման նյութերի ձևերը, նկատելի են նաև փոքր տարբերություններ սուքերի և էրեսի ձևավորման մեջ, որ կարելի է դիտել որպես լոկալ առանձնահատկություն։ Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններից հայտնի համանման գտածոների ձևերի համադրմամբ, ինչպես նաև քննարկվող իրերի հետ հայտնաբերված հստակ թվագրվող մյուս նյութերով, եռոտանի և քառոտանի սեղանաձև իրերը թվագրվում են կուրարաքսյան մշակույթի ուշ փուլով։

Ինչպես արդեն նշել ենք, քննարկվող իրերի բեկորներ նախնական դիրքով գտնվել են նաև պաշտամունքային կառույցում, կրակի մնացորդների հետ, այսինքն՝ անմիջականորեն կապված են կրակի (=օջախի) հետ և ակնհայտորեն ծիսական գործառնություն ունեն, հետևաբար նույնքան կարևոր է նաև վերջիններիս ծիսական բովանդակության բացահայտումը։

Հոգևոր մշակույթին առնչվող հնագիտական նյութը խոսում է դառնում ինչպես գրավոր աղբյուրներում պահպանված վկայությունների, այնպես էլ հավատալիքների, սովորույթների և ծեսերի համադրումներով։ Վերջինս, լինելով անհրաժեշտ, նաև բարդ է, քանի որ ծիսական իրերից յուրաքանչյուրը հաճախ ունի իմաստաբանական մի շարք կապերի հանգեցնող բազմաթիվ հատկանիշներ։

¹² Խանգաղյան Է., 1969, նշվ. աշխ., էջ 70, աղ. XX ստորինը։

¹³ Петросян Л. Раскопки памятников Кети и Воскеяска (III-I тыс. до н. э.), Ер., 1989, стр. 44, табл. 34. Badalyan R., Avetisyan P. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I, Mt. Aragats and its Surrounding Region// BAR International Series 1697, 2007, p. 161, pl. IV/18.

¹⁴ Թորոպյան Ռ., Ռեկիկյան Օ. Ս., Պետրոպյան Լ. Ա., Հին Շիրակավան (1977-1891թթ. պեղումների արդյունքները), Եր., 2002, էջ 14, աղ. II, 7-11: Badalyan R. S., Avetisyan P. S. Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia I, Mt. Aragats and its Surrounding Region// BAR International Series 1697, 2007, p. 229, pl. II/20.

¹⁵ Խանգաղյան Է., 1967, նշվ. աշխ., էջ 67։

¹⁶ Թումանյան Բ., 2012, նշվ. աշխ., էջ 52։

¹⁴ Խանգաղյան Է., 1967, նշվ. աշխ., էջ 67-68։

¹⁶ Хангалян Э., 1969, նշվ. աշխ., էջ 168։

¹⁶ Хачатрян Т., նշվ. աշխ., էջ 73։

Այդուհանդերձ, նման մոտեցումն ուղղակի աներաժեշտ է, որ ուսումնասիրությունը չլինի իրերի սոսկ ձևի, որակի, չափերի և գույաների փաստում:

Խեթական գրավոր աղբյուրներից հայտնի է, որ ծիսական որևէ կառույցում գոհաբերություն կատարելիս գոհ մատուցվում էր ոչ միայն աստվածություններին, այլ նաև ծիսական նշանակալից, հաճախ աստվածացված օբյեկտներին. գահին, պատվանդանին, որի վրա կանգնեցված էր աստծու արձանը, օջախին (=գոհասեղանին), պատուհանին, փայտյա սողնակին¹⁷: Ըստ նույն աղբյուրների վկայությունների՝ կրակի հետ անմիջականորեն կապված օջախներն աստվածացվում էին, նրանց նաև գոհ էին մատուցում¹⁸: Հետևաբար, ենթադրելի է, որ օջախների հետ կապված իրերը, այդ թվում նաև քննարկման առարկա նյութերը, ծիսական և պաշտամունքային որոշակի գործառույթ են ունեցել, և իրերի ձևերի վերը նշված բոլոր մանրամասները ծիսականորեն իմաստավորված են եղել:

Քննարկվող իրերը համադրելի են խեթական աղբյուրներում հիշատակվող սեղաններին: Խեթական ծիսական տեքստերում հաճախ են հիշատակվում գոհաբերությունը ղնելու համար տեղադրվող հատուկ սեղանների մասին: Այսպես, խեթական թագավորի և թագուհու մասնակցությամբ ծեսերում օգտագործում էին նրկու սեղան, մեկը՝ թագուհու, մյուսը՝ թագավորի համար¹⁹: Մի քանի ծեսերում շեշտվում է նաև յուրաքանչյուր աստվածության համար տեղադրվող առանձին սեղանի (օրինակ՝ Հաթիի պահապան աստվածուհու համար) մասին: Միսական սեղանները ոչ միայն կարող էին լինել մի քանիսը և կոչվել գոհ մատուցողի անունով, այլ նաև հաճախ սեղան էին տեղադրում և՛ թագավորի, և՛ թագուհու, իսկ մի ծեսում խոսվում է թագավորի, թագուհու, թագածառանգների ու ճանաչված մարդկանց համար դրված աստվածություններին նվիրված ծիսական տասնութ սեղանների մասին, ընդ որում գոհաբերվելիք հացերի և աստվածությունների թիվը նույնն է²⁰: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր աստվածության համար դրվում էր առանձին հաց: Նույն սեղանին կարող էին դրվել մի քանի աստվածությունների համար նվիրաբերումներ, ինչպես ամսվան նվիրված խեթական տոնին էր, երբ պատրաստվում էր տասներեք հացիկներով և լուսնակերպ մի հացով սեղան²¹:

Այսինքն՝ եռոտանի կամ քառոտանի իրերը տակդիր-գոհասեղաններ են, որոնք օգտագործվել են նվիրաբերվող-գոհաբերվող սնունդը կամ առարկան ղնելու համար և չեն հակասում իրերին տրված վերը բերված բնութագրումներին:

Խեթական ծիսակարգում թագավորը, մոտենալով սեղանին, մանրում էր հացերը՝ ղնելով դրանց կեսը սեղանի մի, մյուսը՝ հակառակ կողմում²²: Սեղանի տարբեր կողմերում ղնելը ենթադրում է, որ արարողությունը կատարվել է՝ առա-

¹⁷ Ардзинба В. Ритуалы и мифы Древней Анатолии, Москва, 1982, стр. 66.

¹⁸ Шанпашвили Н. Происхождение и функции очажных подставок куро-аракской культуры. Археология, этнология и фольклористика Кавказа (материалы международной конференции). Первостепенный святой Эчмиадзин, 2003, стр. 58-59.

¹⁹ Ардзинба В., *loc. cit.*, էջ 140:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 66, 116:

²¹ Նույն տեղում, էջ 66:

²² Նույնը:

ջնորդվելով ծիսակարգում աջ-ձախ (խեթական ծիսակարգում թագավորը առվուրաբար հարաբերվում է աջ հատկանիշի, իսկ թագուհին՝ ձախի հետ²³), ուժեղ-թույլ, տղամարդ-կին հակադիր հատկանիշները շեշտելու աներաժեշտությունից: Աջ կողմում դնում էին ամպրոպի աստծու օջախը (=գոհասեղանը) և գոհ մատուցում արական աստվածություններին, որ ծեսի ժամանակ կատարում էր ամպրոպի աստծու գահին նստած տղամարդը (=քուրմը), իսկ ձախ կողմում շեփաթ աստվածուհու համար դրված օջախին (=գոհասեղանին) գոհ էր մատուցում կինը (քրմուհին)²⁴: Ծիսակարգում արականի և իգական հակադիր հատկանիշների արտացոլումը պահպանված է հոգեհացի ծեսում: Շիրակում հոգեհացի ժամանակ տղամարդկանց և կանանց համար սեղանները տարբեր սեեյակներում կամ նույն սեեյակում առանձին-առանձին դնելը նման հակադրության հետնագույն վկայությունն է:

Քննարկվող նյութերի ծիսական գործառնություն արականի և իգականի հակադրության մասին են վկայում եռանկյուն կամ քառանկյուն ձևերը: Այն, որ եռանկյուն և քառանկյուն գոհասեղանները ծիսական որոշակի իմաստի կրողներ են, ծիսակարգում արական և իգական հատկանիշների տարբերակման մարմնավորում երեքի և չորսի ծիսական բովանդակության կրողներ, կարող են հաստատել երկրաչափական այդ ձևերի մասին հնդեվրոպական պատկերացումները: Քառակուսին խորհրդանշում է աշխարհի չորս կողմերը, չորս անկյունները²⁵, իսկ երեքը տիեզերքի երեք շերտերը²⁶: Երեքը դինամիկ, իսկ չորսը ստատիկ ամբողջականություն են, որոնց գումարը կազմող մոզական յոթ թիվը խորհրդանշում է տիեզերքի ամբողջականության գաղափարը²⁷: Եռանկյան և քառակուսու հետ կապված հնագույն այս պատկերացումներն արտացոլված են վաղբրոնզիդարյան ծիսական անոթների և պաշտամունքային իրերի (օջախներ, հենակ-պատվանդաններ, կանանց արձանիկներ և այլն) զարդանախշերում:

Գտածոների մեջ կա կարմիր հետքով քառանկյուն գոհասեղանի բեկոր: Թեև միակ օրինակն է, կարծում եմ, պատահական չէ և ենթադրում է ծիսակարգում նաև գույնի կարևորումը, մանավանդ որ կարմիրը տիրական է Մեծ Սեպասարի պաշտամունքային կառույցների ներքին ձևավորման մեջ, նաև ծիսական իրերի գունային լուծումներում²⁸:

Կարմիրն արևի, կրակի և արյան գույնն է: Արյունը սեմանտիկական նույն շարքում է կյանքի և մահվան հետ: Այստեղից էլ շատ կարևոր կոսմոգոնիկ մոտիվ՝ առաջին մարդու զոհաբերում աստվածներին կամ իր միջավայրից մեկին, կամ

²³ Ардзинба В., *ibid.* աշխ., էջ 137, 142:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 136-137:

²⁵ Голан А. Миф и символ, М., 1993, стр. 105; Ардзинба В., *ibid.* աշխ., էջ 24:

²⁶ Голан А. *ibid.* աշխ., էջ 32:

²⁷ Топоров В., Числа, Мифы народов мира (ашишին МНМ), Энциклопедия, т. 2, Москва, 1992, стр. 630.

²⁸ Егаян Л. Памятник раннебронзового периода Мец Сепасяр в контексте индоевропейских верований и ритуалов, РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Микля, Маргянская археологическая экспедиция. Труды Маргянской археологической экспедиции. Том 4. Исследования Гонур-Деле в 2008-2011 гг. Москва, 2012, стр. 278.

ինքն իրեն: Այսինքն՝ զոհի արյունով նոր կյանքի արարում: Տիեզերքի բոլոր չկանոնակարգված տարրերը զոհի մարմնի մեջ են ամփոփված և զոհաբերությամբ ավարտվում էր կանոնակարգման արարումը²⁹: Կարմիրը նույնացվում է արևմուտքի, անդրաշխարհի և դժոխքի աստծու կամ տիրակալի հետ³⁰, որով էլ պայմանավորված են մահվան տիրակալ Յամայի³¹ և հինեռոմեական Վակխի հագուստի կարմիր գույնը, Պրիապի արձանը կարմիր ներկելը, փյունկյան Կադմուս ֆալիկ աստվածությանը՝ «կարմիր աստված» կոչելը³² և այլն:

Այսինքն՝ գույնը խորհրդանշիչ է, որն ամփոփվում է պաշտամունքի երբեմն խոր թաքնված կամ զաղտնագրված իմաստաբանությունը: Կարմիրով նշված ուղղանկյուն զոհասեղանը ձևով և գույնով համադրելի է հեղեմրտպական ընկալումներում արականին հատկացվող հատկանիշներին և ծիսակարգում կարող էր օգտագործվել արական աստվածությանը նվիրաբերում-զոհաբերություն մատուցելիս:

Եվ վերջինը: Ինչպես արդեն նշել ենք, զոհաբերության սեղանները բեկորային են (նաև՝ *in situ* գտնվածները), այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ ծիսակարգի ժամանակ դրանք նույնպես զոհաբերվել են: Ծիսակարգից հետո անոթները կոտրելու ծես փաստված է նախ Մեծ Մեպասարի սրբարանում, որտեղ արարողակարգի ժամանակ օգտագործված բոլոր ամանները կոտրված են: Նման ծեսի մասին գրավոր վկայություններ կան խեթական տեքստերում: Այստեղ նա ընդունված էր կենդանիների, խմիչքների, մրգերի և հացի զոհաբերությունից հետո բոլոր անոթները կոտրել³³: Շեսն անցել է նաև քրիստոնեությանը: Աստվածաշունչը վկայում է. այն անոթները, որոնց մեջ եփվում էր զոհաբերության կենդանու միսը, օգտագործելուց հետո պետք է կոտրեին. «*և որի ամանը, որի մեջ էո է ածուել այս միսը, պիտի կոտրուի...*»³⁴:

Ձոհաբերության ծեսից հետո անոթները կոտրելու ավանդույթը հատկապես արտացոլվել է թաղման ծեսում: Այն փաստված է Հայաստանի և հարևան երկրների տարածամասնակյա թաղումներում³⁵: Նույն հավատալիքներից է սերում

²⁹ Дьяконов И. Архангелские мифы Востока и Запада, Москва, 1992, стр. 133.

³⁰ Голан А., *նշվ. աշխ.*, էջ 44:

³¹ Гринцер П. Яма, Мифы народов мира. Энциклопедия, т. 2, Москва, 1992, стр. 683.

³² Голан А., *նշվ. աշխ.*, էջ 45:

³³ Oppen H. Hethitische totem rituale, Berlin, 1958, p. 13-16.

³⁴ Աստվածաշունչ, Ղեստացոց, Գլ. 2, Ողջակէզի, հացի ընծայի եւ մեղքի պատարագի կանոններ, Շառուտգարդ, 1989, էջ 424:

³⁵ Տե՛ս և Մեկնիկյան Օ., Դամբարանադաշտեր Միսիանի շրջանում, Լ2Գ,1984, թիվ 9, էջ 59: Նույնի՝ Մյունիքի մ.թ.ա. IV-I հազ. թաղման ծեսի մեկնության փորձ, ԲԵՆ, 1993, թիվ 3, էջ 126-135: Խանգադյան Է., Մկրտչյան Կ., Պարսամյան Է, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 169: Դնեգյան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 100: Թումանյան Գ., Ուշբոնեգեղարյան թաղման ծեսը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում (ըստ հնագիտական տվյալների), թեկնածուական ատենախոսություն 1997, էջ 17: Խաչատրյան Ժ., Արտաշատ II, Եր., 1981, էջ 47: Էգսլյան Լ, Շիրակի անտիկ դամբարանադաշտերը, Շիրակի հնագիտական և պատմազգագրական ուսումնասիրություններ, հ. 1, Եր., 2010, էջ 139:

ծեսը, երբ Օսիրիսի հարությանը նպաստելու համար եգիպտացիները նրա գերեզմանի վրա անտթների բեկորներ էին շարում³⁶:

Օեսի հետնագույն վկայությունը՝ գերեզմանի վրա գինին հեղելուց հետո շշերն ու բաժակները, քարերին խփելով, կտորելն է, որ մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները պահպանվում էր Լենինականում³⁷: Թաղման ծեսի ավարտին անտթները կտորելու նպատակը հանգուցյալի և իրերի փոխադնություն կապելը կտրելն է³⁸ և վերածնունդն ապահովելը³⁹: Աստվածություններին նվիրաբերում-գոհաբերություններ մատուցելիս գոհասեղանները կտորելու մոտիվը նույնպես մեռելով վերածնվելն է, մասնավորապես եթե այն դիտարկենք նաև Մեծ Մեպասարում հնագիտական նյութով փաստված գարնանամուտին նվիրված ծեսերի համատեքստում. հենի մահը նախորդում էր նորի ծննդին, մեռնում էր հին տարին, որպեսզի ծնվեր նորը: Վերածնության նպատակով էր կատարվում նաև խեթական թագավոր Մուսիլին աֆագիայից՝ խոսելու ունակությունը կորցնելուց բուժելու ծեսը: Թագավորի մահվան մոտիվն արտահայտվում էր նրա անօտարելի սեփականություն իրերը՝ սեղանը, անոթը, անկողինը, տոնական հագուստները, մարտակառքը և զենքերը հեռացնելով, իսկ ծիսական մահից հետո ծնունդը արտահայտվում էր մաքրագործող լվացմամբ⁴⁰: Նույն խորհուրդն ուներ նաև հիվանդին բուժելու նպատակով կատարվող հայկական ծեսը, երբ սուրբ ծառի մոտ հիվանդի ձեռքերը, ոտքերը լվանալուց հետո կուլան, խփելով ծառին, ջարդում էին⁴¹:

Այսպիսով, եռոտանի կամ քառոտանի իրերը գոհաբերության սեղաններ են, որոնց ձևերը երեքի և չորսի խորհրդանշական իմաստների տիրույթում են. եռանկյունին իզականի, ուղղանկյունը արականի: Պաշտամունքային իրերի յուրաքանչյուր ձև նախատեսված է եղել համապատասխան սեռի աստվածությանը գոհ մատուցելու համար: Տարբերակման իմաստը պահպանվել է նաև կանանց կամ տղամարդկանց կողմից գոհ մատուցելիս. կանանց համար դրվել են եռոտանի, իսկ տղամարդկանց համար՝ քառոտանի սեղաններ: Իրերի ծիսական գործառնությունը հավանաբար որոշակի իմաստ է ունեցել նաև գույնը, և կարմիրով նշվել է արական աստվածությանը գոհ մատուցելու համար հատկացված սեղանը: Կարևորվել է նաև վերածնունդը կամ նորացումն ապահովելու նպատակով գոհասեղանները կտորել-գոհաբերելը, որով էլ ավարտվել է ծեսը:

³⁶ *Церем. Э. Лунный бог, Москва, 1976, стр. 364.*

³⁷ *Մեղրության Կ., Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լենինականցիների կենցաղում, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն 6, Եր., 1974, էջ 249:*

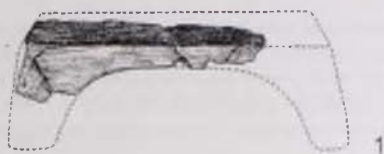
³⁸ *Եզանյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 140:*

³⁹ *Ղևնջյան Ս., 2006, նշվ. աշխ., էջ 100: Թումանյան Գ., 1997, նշվ. աշխ., էջ 17:*

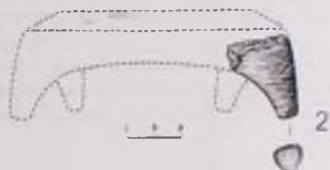
⁴⁰ *Արժանիցա В., նշվ. աշխ., էջ 108:*

⁴¹ *Ղազիկյան Ա., Իրանի Ղարաղաղ գավառի հայերի ուխտավայրերը, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, Եր., 2001, էջ 284:*

Տախտակ 1



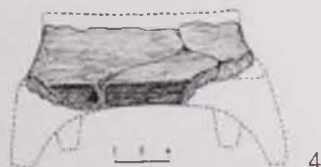
1



2

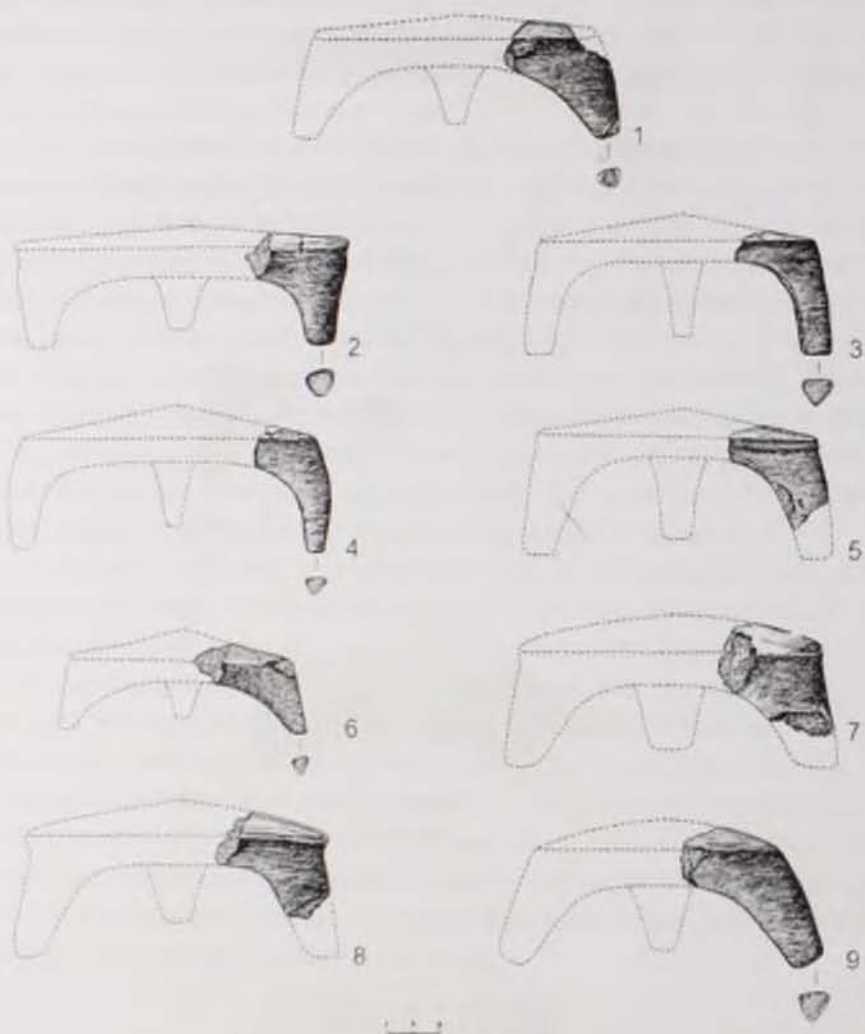


3



4

Տախտակ II



ТРЕХ – И ЧЕТЫРЕХУГОЛЬНЫЕ ГЛИНЯНЫЕ СТОЛИКИ- ПОДСТАВКИ ИЗ МЕЦ СЕПАСАРА

Резюме

Л. Еганян

При раскопках памятника раннебронзового периода Мец Сепасар, обнаружены многочисленные образцы глиняных фрагментарных ритуальных столиков-подставок куро-араксской культуры трех-и четырехугольной форм. Предметы со следами огня, изготовленные из тщательно растертой, светлой глины, обнаружены и в ритуальных помещениях у очага или в слое золы. Предметы относятся к позднему этапу раннебронзового периода.

Сопоставляя упоминания в хеттских источниках об ритуальных столиках с указанными глиняными предметами, также хеттские и армянские верования и обычаи, можно уверенно сказать, что квадратные и трехугольные предметы- ритуальные столики-подставки были предназначены для жертвоприношения; прямоугольные-мужским, а треугольные-женским божествам.

Ритуальная особенность столиков-подставок не только в форме: с красной отметкой предназначалась для жертвоприношения для божества мужского пола. После ритуал столики разбивались, цель: обновление и возрождение.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Եզանյան Լարիսա Գրիշայի- պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի

հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,

E-mail: lmeganyan@web.am